

**НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ
ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ**

РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ
СТРУЧНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ПРЕГЛЕД И ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ:

**ЛИТУРГИЈСКИ ЖИВОТ И ЛИТУРГИЈСКА ТЕОЛОГИЈА У КАРЛОВАЧКОЈ
МИТРОПОЛИЈИ У XIX ВЕКУ**

ДОКТОРАНДА ПЕТРА Р. НИКОЛИЋА

На седници Наставно-научног већа Православног богословског факултета Универзитета у Београду, одржаној 24. фебруара 2022. године, изабрани су чланови Стручне комисије за преглед и оцену докторске дисертације докторанда Петра Р. Николића под насловом *Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији у XIX веку*, који после читња дисертације и међусобног консултовања, имају част да Већу поднесу следећи Реферат:

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Докторанд Петар Р. Николић рођен је 1. маја 1961. године у Новом Саду, од оца Радомира и мајке Анице. Основну и средњу школу похађао је и завршио у Бановићима (Република Босна и Херцеговина). Ванредно је студирао на Правном факултету у Новом Саду и Сарајеву. Благословом Његовог Преосвештенства Епископа сремског господина Василија (Вадића) завршио је Богословско – катихетски институт при Богословском факултету СПЦ у Београду. Основно богословско усавршавање наставља на истом факултету, где је дипломирао 2008. године. Исте године рукоположен је у чин ђакона. Потом уписује мастер студије које је окончао 2010. године одбраном рада на тему из литургије *Богословски аспекти последовања Свете тајне брака*. Академске 2013/14. године уписао је докторске студије теологије. Од 2003. године предаје верску наставу у Карловачкој гимназији и Основној школи „Јован Дучић“ у Петроварадину.

Кандидат је објавио оригиналне научне радове под насловом „Мешовити брак у Римокатоличкој и Православној Цркви“ (2011). *Саборност*, теолошки годишњак Епархије браничевске у Пожаревцу, V (2011), 135–152; „Наука о богослужењу у црквеним школама XIX века у Карловачкој митрополији“ (2013). *Богословље*, часопис Православног богословског факултета у Београду свеска 2, (2013): 269–289; „Богослужбене књиге Карловачке митрополије у XIX столећу“ (2016), *Саборност*, теолошки годишњак Епархије браничевске у Пожаревцу, X (2016): 101–128.

Дана 28. октобра 2015. године студент докторских студија Петар Р. Николић одбранио је предлог теме докторског рада под горепоменутиим насловом, пред комисијом у саставу: професор др Предраг Пузовић (председавајући), професор др Ненад Милошевић и професор др Зоран Ранковић. Извештај Комисије за одобрење теме поднет је научно-наставном већу Православног богословског факултета у Београду 9. децембра 2015. и прихваћен на седници Већа одржаној 30. децембра 2015. године, под бројем 01/4-1131/4. Затим је, Веће друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду дало сагласност на тему дисертације на седници одржаној 15. марта 2016. године (број 61206-720/2-16). Коначно, кандидат је уз сагласност ментора, професора др Владимира Вукашиновића, предао завршену докторску дисертацију референту за докторске студије Службе за студентска питања Православног богословског факултета у Београду 21. јануара 2022. године, чиме су створени законски услови за покретање процеса јавне одбране дисертације.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет дисертације кандидата Петра Р. Николића је проучавање литургијског живота и теологије Карловачке митрополије у XIX веку. У питању је обједињавање, анализирање и вредновање конкретних литургичких питања и феномена који су обележили ову историјску епоху. С тим у вези, примарни циљ дисертације је истраживање утицаја руског и малоруског богословља на богослужбени живот и црквену просвету у Карловачкој митрополији XIX века као и приказивање последица тог утицаја кроз изношење резултата историјско-литургичке анализе рукописних и штампаних српских службеника и трбника укључујући и садржаје оновремених литургичких приручника.

Релевантност овог истраживања огледа се у успешном расветљавању и разумевању богословских кретања и промишљања у Карловачкој митрополији XIX века, у чему су подједнако значајан допринос дали свештенство монашког и мирског реда, као и лаици.

3. Опис садржаја дисертације

Садржину рада кандидат је поделио на три дела. Прва целина састоји се из три поглавља. У првом поглављу под насловом „Историјско-географски оквири богослужбеног живота“ изложен је краћи аналитички осврт на црквено-народни живот Срба у Карловачкој митрополији у XVIII веку, а ради лакшег увида у континуитет богослужбеног предања као и због јаснијег разликовања промена које ће уследити у наредној епохи. Након што потврђује чињеницу о тешком животу православних Срба у Карловачкој митрополији, регулисаном Хабзбуршким привилегијама и деклараторијама, као и константну изложеност конфесионалним притисцима, кандидат констатује да је додатни проблем представљала секуларизација друштва, која је у многим крајевима Митрополије довела до појава верског индиферентизма. Упркос овим захтевним

околностима истиче се да је свештена јерархија уживала поверење верног народа који се активно укључивао у решавање бројних питања црквеног и политичког живота. С друге стране, кандидат је показао да су активности карловачких митрополита прелазиле административне границе Карловачке митрополије. Сагледавајући богослужбени живот из шире перспективе друштвено-политичких и духовних веза са Србима у Србији, Далмацији и Босни и Херцеговини, кандидат закључује да се у првој половини XIX века својим заслугама посебно истиче карловачки митрополит Стефан Стратимировић, који је материјално и духовно утицао на развој црквеног живота у Србији, која је трпела последице дугог робовања под Турцима. Карловачки митрополити имали су запажену улогу у заштити националних интереса српског народа као и у одбрани народа од унијатских утицаја који су се јављали у Далмацији. Митрополити су били заслужни и за уређивање положаја свештенства као и за подизање нивоа црквеног образовања. Што се тиче односа Митрополије и српског народа који је остао под турском влашћу на територији данашње Босне и Херцеговине, очитавана су различита расположења која су се састојала у позитивним и негативним ставовима појединих архијереја по питању њиховог уједињења са Карловачком митрополијом.

Друго поглавље које је насловљено „Богослужбени живот епископа, клира и лаика“ посвећено је односу архијереја, свештенства и лаика према богослужбеном животу у Карловачкој митрополији. Увидом у обимну рукописну грађу и релевантну литературу кандидат исправно констатује да је главни задатак српских јерараха, у најширем смислу, био очување православне вере и националног идентитета али и консолидовање црквеног живота у свим оним подручјима где се то показивало неопходним и потребним. Српски јерарси су бескомпромисно инсистирали на активном богослужбеном животу и светотајинском етосу, његовој једнообразности, отклањајући разлоге лаичке инертности према богослужењу и исправљајући различите неправилности које су се појављивале у свакодневном духовном животу.

Разматрајући однос свештенства према богослужењу, кандидат је утврдио да је у Карловачкој митрополији постојао озбиљан проблем који се везује за недовољно литургијско образовање свештенослужитеља. Следствено томе, недостатак одговарајуће богословске литературе и изостанак неопходног степена образовања у одређеним случајевима доводио је до немараног, површног и нетачног савршавања обреда у појединим дијецезама као и до изостајања литургијске проповеди, чиме је угрожена катихизација верног народа.

У даљем раду анализиран је парохијски живот Карловачке митрополије, однос верника према доласку у храм и њихов однос према богослужењу као и лична побожност верног народа која се манифестовала у различитим формама. О томе су често писали пастири цркве, али и образовани мирјани. Као главне узроке занемаривања службе Божије наводили су њено неразумевање и пасивност верних. Обрађујући феномен побожности, које се у Карловачкој митрополији манифестовао у најразличитијим облицима, кандидат закључује да су разлози краћег или дужег одвајања од литургијске заједнице и светотајинског живота вишеструки и проузроковани многим факторима. Један од њих

свакако је био општа секуларизација друштва, што је последично резултирало слабљењем интересовања и дистанцирања верних од богослужења.

У трећем поглављу првог дела рада названо „Богословље литургијског времена и простора“ издвојено је и пажљиво обрађено шест тема, које су од превасходног значаја за добијање јасније и целовитије слике литургијског живота у Карловачкој митрополији. Сматрајући да је питање језика од суштинског значаја за богослужбени живот, аутор дисертације примећује да се још у литургијској књизи *Сокровишче хришћанско*, објављене у Будиму 1824. године, појављује иницијатива за превођењем књига које тумаче Стари и Нови завет на „једноставан словенски језик“. Овај први замајац покренуће касније читав низ предлога за реформу богослужбеног, црквенословенског, језика у другој половини XIX столећа. Предлози су се кретали од повратка ка српскословенском језику, преко беспоговорног чувања црквенословенског као светог и неприкосновеног, па све до нескривених захтева за служењем у цркви на говорном, српском језику. Студиозан преглед уџбеника литургије намењених црквеним и световним школама навео је докторанда на закључак да се управо у њима налазе најранији преводи литургијских прозби и молитава на српски језик. С тим у вези, интерпретирајући низ филолошких критика и расправа на рачун неправилних превода и употребе појединих богослужбених термина, кандидат исправно закључује да су интервенције допринеле бољој литерарној уобличености и прецизности богослужбених текстова, а следствено томе и постепеној афирмацији српског језика и омогућавању лаика за активније учествовање у богослужењу. У даљем истраживању овог поглавља, анализирајући доступне рукописе изложен је један од примарних језичких проблема који се одражавао на богослужење а који је био присутан у мешовитим срединама, где су поред Срба живели Грци и Румуни. Суштина неспоразума састојала се у постојању билингвалног богослужбеног поретка, комбинованог на црквенословенском и грчком, односно румунском језику. Кандидат закључује да су иницијативе за већу заступљеност румунског језика биле један од начина припреме за одвајање Румуна од Карловачке митрополије, што се на крају и догодило, док је у случају грчког језика превасходни циљ српског свештенства био забрана његовог учења и потпуно истискивање из богослужења, будући да је био неразумљив верницима.

Значајан допринос изучавању богослужења XIX века докторанд пружио је анализом *хеортолошке проблематике* истражујући питања везана за прослављање верских празника. Полазећи од историјски познате чињенице да је Србима Хабзбуршка власт почев још од XVIII века постепено смањивала број празника и тиме реорганизовала празнични поредак литургијске године, кандидат је увидео да су празници за Србе представљали не само ствар верског идентитета него и чврсту и нераскидиву спону са прошлосту, пореклом и обичајима. Међутим, наглашено ванлитургијско поштовање празника, проузроковало је нови проблем, који је резултирао развојем личне побожности независне од литургијског живота. На ову опасност, кроз црквене проповеди, упозоравали су архијереји и свештенство Карловачке митрополије, што је резултирало настанком бројних текстова хеортолошке садржине. Анализом садржаја текстова проповеди у црквеној

периодици и зборницима, докторанд Николић констатује неколико важних чињеница: прво, да су оне значајан извор литургијског богословља, друго, да нам непобитно сведоче о духовном животу лаика, поукама, проблемима и актуелним дешавањима у Карловачкој митрополији и треће, текстови сведоче о врстама и броју заступљених празника помоћу којих је истицан неопходан развој литургијске свести и значај богослужења у хришћанском животу. Кандидат је кроз пребројавање садржаја статистичким истраживањем утврдио и доминантност празничних беседа, показавши тиме да су их писци сматрали најважнијим средством катихизације.

Један од кључних богослужбених проблема у Карловачкој митрополији био је разнообразност обреда, неправилност и несавесност свештенства у њиховом савршавању и, с тим у вези, недостатак одговарајућих упутстава. Следствено томе, сагледана је тема настанка првог типика штампаног на српском језику, протопрезвитера Василија Николајевића. Сврставајући Николајевића у ред најбољих познавалаца српског богослужења друге половине XIX века, кандидат је изложио главне мотиве писања ове богослужбене књиге: успостављање једнообразност у богослужењу, превазилажење недостатка богослужбених књига и предлагање решења за отклањање литургијских недоумица. Појава Николајевићевог типика на простору Карловачке митрополије, закључује кандидат, дефинитивно је означила афирмацију доследности и једнообразности у вршењу богослужења, и својим утицајем обележила је и XX столеће.

У даљем истраживању кандидат констатује да је у појединим дијецезама Карловачке митрополије постојао проблем недостатка или дотрајалости свештених сасуда, одежди и богослужбених књига. Проблем је настао као последица опште неповољних околности у којима су живели Срби тога времена, поготово тамо где су подручја била обухваћена ратним сукобима, што је резултирало материјалним оскудицама. Девастирање или рушење цркава у појединим местима доводило је до прекида богослужења. Решавању тог проблема допринеле су највише континуиране везе Срба са Русијом, одакле је пристизала највећа количина неопходне помоћи. Према мишљењу кандидата, сасвим је извесно да је недостатак неопходних литургијских предмета проузроковао појаву приватних произвођача али и појаву специјализованих трговаца тим предметима на тлу Митроплије.

На послетку трећег поглавља, обрађен је проблем рецепције неканонских икона, у оквиру кога је изражен феномен отпора према иконографији „западног типа“, присутног у Карловачкој митрополији, поготово у другој половини XIX века. Поједини предмети и елементи који су имали своје обрасце у римокатоличкој црквеној уметности били су заступљени у православним црквама и домовима. До тога је долазило најчешће путем трговине или поклона. Сагледавајући ову тему кроз бројне полемике у црквеној штампи, кандидат с правом сматра да су оне само делимично уродиле плодом, а крајње решење проблема сведено је на издвајање новчаних средстава за покретање засебне црквене производње и штампање православних икона у Митрополији. Од посебне важности је то што је овај проблем сагледан кроз дело протопрезвитера Јована Вучковића, једног од

најзначајнијих богословских мислилаца Карловачке митрополије XIX века. Анализирајући његове радове, кандидат оцењује да је Вучковић дао лични допринос на пољу црквене уметности и да је међу првима на подручју Митрополије указао на литургијски смисао сликарства и његов циљ: подизање побожности верујућих и васпитавање њихових побожних осећања.

У првом поглављу другог дела докторске дисертације кандидат се бави рукописним и штампаним богослужбеним књигама. Најпре излаже уводне и опште напомене о преписивачкој делатности у Карловачкој митрополији. У светлу тих резултата констатује постојање 21 рукописне богослужбене књиге, те тако даје допринос детаљнијем познавању нашег богослужбеног рукописног наслеђа. Са посебном пажњом из тог корпуса издвојене су и приказане три богослужбене књиге архијерејске намене. Њиховим прегледом примећен је недостатак одговарајућих последовања у одломку Архијерејског чиновника (НБС Рс 466), као и погрешно библиотечко дефинисање Архијерејског чиновника НБС Рс 100, који је по својој структури Архијерејски требник. Потом су анализирани рукописни службеници и требници. С тим у вези, од превасходног значаја су два преписа Божанствене Литургије Светог Јована Златоустог из 1808. и 1809. године. Кандидат је показао да је препис извршен у манастиру Крка са једног од руских предложака, а за потребе манастирског богослужења. У службеницима су многе напомене скраћене или изостављене, што упућује на закључак да су ови текстови били намењени искуснијим свештенослужитељима. Кратка временска дистанца између настанка ова два преписа објашњена је недостатком службеника у монашкој, манастирској средини, док би један од повода преписивања могао да буде везан са чињеницом да је далматинским Србима управо 1808. године било дозвољено да оснују самосталну Српску епископију, те је преписивачком делатношћу требало компензовати недовољан број богослужбених књига.

Два потпуно идентична преписа Јаковљеве литургије из 1830. године, која потичу такође из манастирске средине, послужила су кандидату за покретање питања о њеном служењу у Карловачкој митрополији у XIX веку. Полазећи од познатих истраживачких резултата, да су богослови Карловачке митрополије XVIII века Јаковљеву литургију користили у конфесионално полемичке сврхе, у светлу нове архивске грађе закључено је да би разлог настанка ових преписа у фрушкогорским манастирима Хопово и Крушедол у XIX веку, могао да буде управо њихова богослужбена употреба. Ову тврдњу кандидат поткрепљује архивским документом из времена карловачког митрополита Стефана Станковића (АСНУК МПБ, 13/1841), где се види да је митрополит тражио да му се пронађе текст Јаковљеве литургије, на грчком или словенском језику.

У циљу формирања целовитије слике богослужбеног живота Карловачке митрополије у XIX веку, у наставку рада приступљено је анализи десет рукописних књига евхолошког садржаја. Након увида у њихов садржај кандидат је закључио да су сви молитвослови, изузев Молитвослова БСП Рс 360, концепцијски врло слични. Преписивани су у првој половини XIX века, црквенословенским језиком, као допунске, помоћне

књиге, са обредима и молитвама неопходним свештенослужитељима Карловачке митрополије. Њиховим међусобним поређењем установљено је да су приоритет преписивачима, од којих је осам идентификовао, чинили обреди везани за храм и освећење богослужбених предмета. Према мишљењу докторанда, на коначни састав требника утицали су конкретне богослужбене потребе и недостатак одговарајућих богослужбених књига. Закључку о њиховим конкретним предлошцима приступа опрезно, предпостављајући да су старијим требницима, преписаним од 1808–1818. године, као предлошци могли да послуже нека од штампаних руских или малоруских издања XVII или XVIII века. За молитвослове, преписане у периоду од 1832–1845. године, предлошке чине млађа издања штампаних српских требника. Као једини изванштан извор који говори о предлошку са кога је препис сачињен кандидат наводи Молитвослов из 1845. године (БСП Рс 360). У рукопису се експлицитно наводи да је за предлог узет Требник Петра Могиле. Кандидат на крају опрезно закључује да број рукописних књига које је анализирао засигурно не представља и коначан збир сачуваних рукописа, и стим у вези оставља отвореним питање да ли је 1845. година временска граница после које требници у Карловачкој митрополији више нису били преписивани.

У другом поглављу другог дела дисертације названом „Штампарство и штампане богослужбене књиге“, истражено је српско штампарство XIX века, које у знатној мери доприноси настајању и ширењу, како српске црквене, тако и грађанске књиге у Карловачкој митрополији. Истражујући ову проблематику, кандидат умесно увиђа да су богослужбене књиге, у највећем броју случајева, штампане у местима где је лакше контролисан цео поступак њиховог издавања, првенствено у Будиму. С друге стране, давање дозволе за штампу и увид у садржај књига било је искључиво у надлежности српских митрополита и епископа. Након краћег осврта на рад иностраних штампарија, које су објављивале српске књиге, кандидат се посвећује српском штампарству, чија је делатност, поред штампања богослужбених књига, проширена и на издавање и дистрибуцију литературе духовног садржаја, намењене личној побожности као и штампању и умножавању црквене периодике. Од посебног значаја је посведочена иницијатива карловачких митрополита за отворање црквене штампарије желећи да се тако прекине зависност од будимске, приватне штампарије. У томе се само делимично успело, закључује кандидат, а као разлог делимично остварених резултата наводећи се немогућност црквене штампарије да у потпуности одговори високим стандардима оновременог издаваштва.

Ради добијања целовитије слике о овој проблематици, у дисертацији је поред штампања нових наслова истражен и феномен прештампавања богослужбених књига, присутан кроз цео XIX век. Прештампавање је почело у штампаријама Будима и Пеште, у време митрополита Стефана Стратимировића, настављено је у Бечу, под надзором патријарха српског Јосифа Рајачића, затим у Сарајеву залагањем митрополита Георгија Николајевића. Кроз релевантну архивску грађу, кандидат је предочио до сада непознате чињенице у вези са ангажовањем митрополита Стратимировића у припреми нових издања

а која се не везује само за техничка питања око штампе књига него и за његов редакторски рад. Захваљујући вишегодишњој кореспонденцији између митрополита и будимске штампарије, објављени су драгоцени подаци о темпу и проблемима током припреме штампања књига. Након детаљно спроведеног истраживања, докторанд установио је и табеларно представио 52 богослужбене књиге одштампане у XIX веку у Будиму, Пешти, Новом Саду, Кикинди, Панчеву и Сомбору.

Фокусирајући се даље у наставку рада на штампане српске службенике и требнике, кандидат је истраживањем утврдио да је за потребе богослужења током XIX века штампано само пет издања службеника. Као разлог томе узета је чињеница да увоз богослужбених књига практично није ни прекидан, јер су у Митрополији и даље у великој мери циркулисале руске богослужбене књиге. С друге стране, примећена је важна особеност да се српски штампани литургијари међусобно разликују по свом изгледу, обиму, формату и садржају. Све промене у њима настале су редакторским интервенцијама, при којима су се као предлошци користили руско-малоруски службеници. Изузетак од тога броја представља Службеник из 1845. године, који се по својим особеностима највише издваја и у коме је видљив утицај и грчке богослужбене праксе. Поред наведених резултата ранијих истраживача службеника XIX века, кандидат кроз анализу и компарацију службеника издваја и додаје још неке важне особености ове богослужбене књиге.

У даљем разматрању ове проблематике, кандидат се на основу пажљивог ишчитавања текстова црквене периодике са литургијском тематиком, определио за анализу неколико карактеристичних момената у служењу Литургије у Карловачкој митрополији. Примећено је да су литурзи заузимали различите ставове према закрштавању антиминосa приликом крстообразног подизања Часних Дарова. Кандидат се у свом раду осврнуо и на проблем Тропара Трећег часа, који је заступљен у свим службеницима XIX века, а око чега су у Карловачкој митрополији такође постојала различита мишљења.

У вези са Литургијом Светог Василија Великог кандидат је пошао од већ раније утврђених резултата, да су поједине рубрике, молитве и јектеније, у односу на прву генерацију српских штампаних службеника, нестале у готово свим службеницима друге генерације. Кандидат истиче да једино Литургија Василија Великог у Службенику из 1845. године почиње молитвом Предложења и постоји рубрика о показивању и благосиљању Дарова при произношењу речи установљења. У овој Литургији, за разлику од Литургије Јована Златоустог, изостављен је Тропар Трећег часа. Према мишљењу кандидата, разлог томе је више практичне него богословске природе. Кандидат истиче да се на том месту налази знатно шира форма молитве у односу на текст молитве у Златоустовој литургији и приређивач је сматрао дужину текста довољном, те је на основу тога и искључио текст тропара.

За анализу Литургије пређеосвећених Дарова, поред службеника, кориштени су и доступни богословски текстови као и литургијски приручници објављени у XIX веку. Том

приликом издвојено је неколико битних момената: Службеници друге генерације немају прецизно изложен поредак свештених радњи, што је свештенослужитељима, поготово млађим и без искуства, отежавало служење током Свете четрдесетнице. Сви службеници, изузев Службеника из 1845. године, имају *Напомену о неким исправкама у служењу Пређеосвећене Литургије*. Установљено је да су у неким црквама Карловачке митрополије јереји практиковали шири опсег свештеног кађења током појања „Нека узиђе молитва моја као кадило преда Те (...)“. Предстојатељ је кадио са доле иконе, певнице и верни народ, а потом у олтару поново Часни престо са све четири стране. Сагледавајући пажљиво поредак Литургије пређеосвећених Дарова у службеницима, докторанд је констатовао да сви српски службеници, изузев Службеника из 1845. године чувају успомену на њен вечерњи карактер. Почетак треће прозбе у последњој јектенији у њима гласи: „Измоливши *све вече* савршено, свето, мирно и безгрешно...“.

Други део дисертације заокружује поглавље које се бави анализом штампаних српских требника XIX века. Кандидат је због особености које их карактеришу издвојио четири издања штампана са благословом карловачких митрополита у Будиму (1821. године), у Бечу (1855. године), у Београду (1869. године) и Новом Саду (1887. године). Њихове чинове и молитвословља сврстао је у више целина: Свете тајне, Службе годишњег круга, обреде везане за упокојење хришћана, молитве за различите потребе и службе везане за дневни круг док је преостали материјал сврстао у категорију додатних текстова. Након њиховог детаљног прегледа и компарације кандидат закључује да су по свом садржају будимско и бечко издање требника потпуно идентични, и сматра да им је као предлошак послужило венецијанско издање требника из 1761. године, или пак бечко издање из 1795. године. Недостатак појединих чинова и молитвословља везаних за литургијски простор, изосталих из ових требника, може се, према оцени кандидата, сматрати једним од могућих разлога приређивања и штампања Требника Василија Николајевића 1869. године. У Николајевићевом требнику је први пут објављен и Чин резања славског колача. Такође, прегледом другог издања Требника Василија Николајевића из 1887. године, утврђено је да се, у односу на старија издања требника XIX века, у њему налазе два нова чина: Чин освећења Јеванђеља и Чин благосиљања освећења црквених богослужбених књига. На крају овог поглавља кандидат доноси још неколико важних закључака. Упоредивањем штампаних издања требника XIX века, са рукописним Молитвословом из 1845. године кандидат је констатовао да су многа последовања која су посведочена у садржају рукописног требника у штампаним требницима изостала. Објашњење за ово налази у чињеници да је у међувремену престала потреба за савршавањем појединих обреда. За разлику од појединих штампаних издања, кандидат је утврдио да рукописним требницима недостају текстови Светих тајни, што је, према његовом мишљењу, условило њихово често преписивање. Спроведеним истраживањем установљено је такође, да ни један требник XIX века не садржи монашке обреде који су чинили саставни део старих српских молитвослова.

Заокружујући сложену тему литургијског живота и теологије у Карловачкој митрополији у XIX веку, кандидат се определио да трећи, завршни део дисертације посвети изучавању литургијске теологије у тадашњим црквеним школама. Целину је поделио на два поглавља. У првом поглављу кандидат истражује мотиве за отварање првих клирикалних училишта као и њихов живот и рад. Реконструишући историјски контекст, кандидат је подсетио на сличне примере који су обележили претходну епоху, XVIII столеће, када је залагањем српских архијереја омогућен долазак учитеља из Русије, који су посредством својих уџбеника обликовали основе будућег руског утицаја. Основно правило функционисања црквених школа Карловачке митрополије чинио је програм који су за Карловачку богословију крајем XVIII века начинили архимандрит Јован Рајић и митрополит Стефан Стратимировић. Кандидат констатује да је, без обзира на касније модификације програма Карловачке богословије, тај модел утицао и уобличавао рад осталих духовних школа XIX века, које су поред Сремских Карловаца радиле још у Плашком, Пакрацу, Вршцу, Темишвару, Араду и Шибенику, потом у Задру. Консултујући обимну литературу, међу којом су од посебног значаја извештаји, дисциплинарна правила и протоколи школа, кандидат је најпре приступио теми са историографског аспекта, показавши затим да је главни циљ школа био религиозно и морално поучавање и оспособљавање клирика за богослужбене радње у храму и изван њега. Наглашено је да се у клирикалним школама водило рачуна о светотајинском животу и континуитету литургијског предања Православне Цркве, за шта је делом било задужено и усвајање теоријских знања из историје богослужења. У школама се одвијао активан богослужбени живот клирика и кандидата, што је додатно доприносило оспособљавању полазника за учење потребних свештених радњи и последовања. Међутим, сагледавајући детаљно ову проблематику, кандидат исправно указује и на недостатке црквеног образовања. Оштрим полемикама и критикама у црквеној периодици, указивано је на недостатке рада појединих богословија, а основни приговор састојао се у томе да након рукоположења за свештенике богослови нису били у довољној мери оспособљени за даљи рад на парохијама.

Посебна пажња посвећена је истраживању наставног предмета Литургије и његовим предавачима. Обједињујући релевантне изворе, кандидат је приказао постепено формирање литургије као самосталне богословске дисциплине и њен постепени развој. У последњем поглављу дисертације кандидат је приказао рукописне и штампане литургијске приручнике, како за богословске, тако и световне школе. Од посебне важности за литургијску науку је до сада непознат рукопис *Црквени показатељ или разјашњење свете источно православне цркве, црквених ствари, свештених лица и одежда, свете литургије и појединих црквених часова*, пронађен у Архиву САНУ-а у Сремским Карловцима (МПА 439/1871). Аутору, свештенику Константину Лучићу, из неутврђених разлога ускраћен је благослов за штампање овог рукописа. Кандидат је анализирао садржај као и питање могућег предлошка овог рукописа и закључио да је писац при састављању овог дела пред собом засигурно имао *Епитом* Дионисија Новаковића, те да је садржај проширио и

комбиновао са тумачењима Светих отаца. Ово је уједно и први литургијски приручник који садржи литургијске молитве преведене на српски језик, Символ вере и Оче наш. Из корпуса литургијских предавања за Карловачку богословију својим значајем издаваја се рукопис РР II 149/1-2, настао 1887/88. године. Кандидат је доказао да је за предложак ових предавања послужило *Црквено богословије или црквесловије* архиепископа београдског и митрополита српског Михаила. Посебну занимљивост у овом делу рада представља литографско издање *Литургије* коју је са руског језика превео најпре Јован Живковић, а потом и Божидар Јовановић. Међутим, питање због чега је Живковићев превод остао само у литографској форми, с изузетком неколико објављених одломака, док је Јовановићево издање штампано, остали је отворено питање.

У сегменту рада који се бави анализом штампаних литургија за клирикалне и световне школе, анализирано је 15 приручника, почев од *Епитома* Дионисија Новаковића. Након спроведеног истраживања констатовано је да је 9 уџбеника употребљавано у богословском образовању у клирикалним школама. Два приручника су превод са руског, а један са грчког језика. Пажљивим прегледом утврђено је да су аутори пет српских литургија потицали из монашког реда док су само два уџбеника одштампана с благословом надлежног архијереја. За световне школе током XIX века употребљавано је 6 различитих литургија, од којих су једну исту с руског језика, у размаку од седам година, превела двојица аутора. Писци четири литургије су свештенослужитељи, док је једну написао лаик. Две су објављене с архијерејским благословом. Сумирајући на крају резултате истраживања докторанд је закључио да су поједини приручници оштро критиковани у периодици XIX века. Најчешћи приговори упућивани су на рачун садржаја литургија, њиховог језика и стила. Поред наведеног, кандидат је установио да су литургијски приручници, који су били намењени богословијама, штампани у Карловачкој митрополији, а неки изван ње, у Русији и Србији. Поједина издања употребљавана су комбиновано у настави богословских и небогословских школа. Такође, аутори литургија у већој мери имају заступљен историјско-археолошки научни приступ, а мање литургијско-богословски.

4. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Кандидат је успешно и исцрпно истражио, анализирао и приказао тему докторског рада, користећи неопходну изворну грађу, рукописне материјале, историјске изворе као и текстове савремене литературе. Теми је приступио самостално, систематски интегрално и историјско-богословски, изложиши најважније аспекте литургијског живота и литургијске теологије у Карловачкој митрополији у XIX веку. Методолошки дисертација је урађена квалитетно, а допринос овог истраживања састоји се у богословској анализи и објективном сагледавању и разумевању феномена везаних за историју српског богослужења, у анализи богослужбених књига и приказивању литургијске тематике богословске периодике као и у представљању рада наших богословских школа с посебним

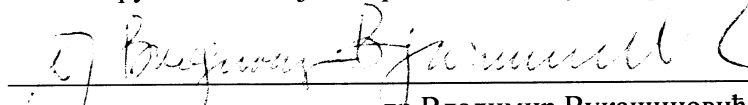

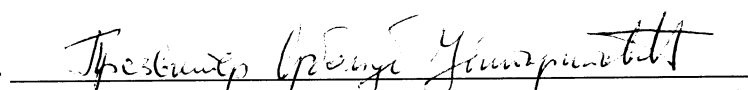
акцентом на изучавању литургијског богословља. Кандидат питањима приступа одмерено и пажљиво, имајући у виду неопходне претпоставке које анализира и проверава кроз изворе у непосредном или ширем контексту епохе. То је резултирало важним закључцима који су поткрепљени неопходним аргументима. Исцрпан аналитички приступ омогућио је да кандидат правилно процени и обухватно одговори на бројна и важна питања из комплексног и вишеслојног литургијског живота и православног богословља Карловачке митрополије XIX stoleћа.

5. Закључак

Докторска дисертација Петра Р. Николића под насловом *Литургијски живот и литургијска теологија у Карловачкој митрополији у XIX веку* урађена је у складу са одобреном пријавом дисертације. Дисертација је оригинално и самостално научно дело. Комисија са задовољством констатује да овај рад испуњава научне нормативе докторске дисертације и предлаже Наставно-научном већу Православног богословског факултета Универзитета у Београду да одобри јавну одбрану овог рада.

У Београду 23. март 2022. године.

Чланови Стручне комисије за преглед и оцену дисертације:

1.
др Владимир Вукашиновић,
редовни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду (ментор)
2.
др Владимир Симић,
ванредни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду
3.
др Србољуб Убипариповић,
ванредни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду